

**BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING SO'Z BOYLIGINI
OSHIRISHNING AHAMIYATI****Umurova Ruxshona Isomiddin qizi ¹**¹ Navoiy davlat universiteti

Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim fakulteti

3-bosqich talabasi

**MAQOLA
MALUMOTI****ANNOTATSIYA:****MAQOLA TARIXI:**

Received:07.05.2025

Revised: 08.05.2025

Accepted:09.05.2025

KALIT SO'ZLAR:

Nutqiy kompetenciya,
lug'at, faol va nofaol
lug'at, sinonim, antonim,
mashq, so'z boyligini,
lingvistika, nazariy bilim,
integratsiya, lug'at bilan
ishlash metodikasi.

Ushbu maqola boshlang'ich sinf o'quvchilarining so'z boyligini oshirish orqali bilimlarni puxta egallash imkoniyatining kengayishi, nutqning ifodali bo'lishiga va mustaqil fikrini yetkazib berishda qiyinchiliklarga duch kelmasligini ko'zda tutadi. "Ona tili va o'qish savodxonligi" darslarida bolani nutqiy kompetensiyasini shakllantirishga qay darajada ahamiyat berish kerakligi so'z etilgan. O'qituvchilarining kerakli o'quv vositalarini foydalana bilishi, ayniqsa dars jarayonida lu'gat bilan ishlash metodikasini yo'lga qo'yish orqali o'quvchi notanish va terminologik so'zlarning ma'nosini ochib, so'zlarni faol so'z manbasida foydalanish ko'nikmasini hosil qilishdan iborat masalalarni ko'rib chiqadi.

KIRISH. Respublikamizda boshlang'ich sinf o'quvchilarining so'z boyligini oshirish bo'yicha qator ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Ayniqsa ona tili va o'qish savodxonligi darslarida o'quvchilarning so'z boyligini oshirish metodikasi shakllantirish, muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek boshlang'ich sinf o'quvchilarining so'z boyligini oshirish orqali bilimlarni puxta egallash imkoniyatining kengayishi, nutqning ifodali bo'lishiga va mustaqil fikrini yetkazib berishda qiyinchiliklarga duch kelmasligini ko'zda tutadi. Har qanday nutqiy bayon grammatik jihatdan o'zaro bog'langan, mazmunga mos so'z va so'z

birikmalarining ma'lum izchilikda joylashtirilishidan tuziladi. Kishining lug'ati qanchalik boy va rivojlangan bo'lsa, uning nutqi ham shunchalik boy bo'ladi, o'z fikrini aniq va ifodali bayon etishiga keng imkoniyat yaratiladi. Shuning uchun lug'atning boyligi, xilma-xilligi, harakatchanligi metodikada nutqni muvaffaqiyatli o'stirishning muhim sharti hisoblanadi. Boy lug'at o'qishni tushunishga erishish uchun asosdir.

Lug'at (leksika) - bu inson o'z nutqida tushunadigan va qo'llaydigan so'zlar to'plami. Matndagi har bir so'zning ma'nosini tushunish jumla, paragraf, butun matnning ma'nosini tushunishga yordam beradi. Shuningdek lug'at bizga samarali muloqot qilish imkonini beradi. Professor N.Mahmudov: "Nutqning ta'sir quvvati, tegishli axborotni tinglovchiga tugal va qulay, "yuqumli" tarzda yetkazish imkoniyati muhim kommunikativ sifatlardan bo'lmish so'z boyligiga bog'liq. Nutqning boy yoki kambag'alligi unda tilning bir-biridan farq qiladigan unsurlari (so'z ma'nolari, intonatsiya, sintaktik tuzilmalar, iboralar va sh.k.)dan qay darajada foydalanganlik bilan belgilanadi. Buning uchun esa nutq tuzuvchida til vositalarining boy va faol zahirasi mavjud bo'lishi kerak". Demak fikr ifodasi va nutqning emotsional ta'sirchanligi uchun, birinchi navbatda, o'quvchilar nutqini leksik birliklar bilan boyitish zarur.

Nutq o'stirish gap qurilishi va uning tarkibini tashkil etgan so'z ustida ishlash bilan o'zaro bog'liq. Hozirgi kunda Respublikamizda boshlang'ich maktablarda "Ona tili va o'qish savodxonligi" fanini o'qitish jarayonida tinglash, gapirish, o'qish va yozish ko'nikmalarni shakllantirishga katta e'tibor berilmoqda. Bu usullar orqali bolaning nutqiy kompetensiyasini rivojlantirish maqsad qilib olingan. Nutqni rivojlantirish uchun esa uning asosiy bazasi so'z, lug'at tarkibi (leksika) ni o'rganish zaruriyati kelib chiqadi. Lug'atning ikki turi mavjud: faol lug'at - og'zaki nutqda va yozishda faol ishlatiladigan so'zlarni o'z ichiga oladi.

Nofaol (passiv) lug'at - bu odam o'qish yoki eshitish orqali o'rganadigan, lekin ularni og'zaki nutqda va yozishda o'zi ishlatmaydigan so'zlardir. O'quv jarayonida o'quvchilarning faol va nofaol so'z boyligini boyitish uchun maxsus harakatlar talab etiladi. Bu so'zning ma'nosini tushuntirish, og'zaki nutqda va yozishda yangi so'zlardan foydalanish jarayonida sodir bo'ladi. Shunga ko'ra maktabda lug'at ustida ishlash metodikasi quyidagilarga bo'lib o'rgatiladi:

1. So'z ma'nosini tushuntirish
2. Ma'nodosh so'zlar (sinonimlar) ustida ishlash
3. Zid ma'noli so'zlar ustida ishlash
4. Ko'p ma'noli va shakldosh so'zlar ustida ishlash

Misol tariqasida darslik asosida ko'rib chiqadigan bo'lsak, yuqorida so'z bilan ishlashning to'rt usuli asosida tushuntiramiz. Ona tili va o'qish savodxonligi darsligining birinchi qismida "Kun tartibi" deb nomlangan bob berilgan bo'lib bu mavzu doirasida bolalarga rasmlarga asoslanib gap tuzish, gap tuzish orqali bolaning lug'at zahirasida bor bo'lgan so'zlarni foydalana olish nazarda tutilgan. Shuningdek, mavzuga doir kun qismlarining nomlanishi kabi topshiriqlar ham kiritilib, mashqda tong, tush, kunbotar, tun kabi so'zlarni foydalanish ko'rsatilgan. Qarab tursak bu so'zlarning barchasi 1-sinf o'quvchisi uchun tanish va kundalik hayotda foydalanilayotgan so'zlar, faqat "kunbotar" so'zidan tashqari. Bu so'z nafaqat bolalar tilida balki katta yoshdagi insonlar ham deyarli faol lug'atimizda qo'llanmaydi. Ya'ni nafaol lug'at turiga kiritsak bo'ladi. Uning o'rniga "kechki payt", "kechqurun" so'zlar ko'proq ishlatiladi. Shu o'rinda o'qituvchi tarafidan qilinadigan vazifalardan biri notanish yoki qo'llanilishi oz bo'lgan so'zlarga to'xtab o'tish va shu so'zlarni foydalanishga doir amaliy topshiriqlar berish, o'quvchilar bilan savol-javob o'tkazish kabi usullar orqali so'zning qo'llanilish doirasini kengaytirishdan iborat.

1. Kunbotar – kun botadigan vaqt.

2. So'zning sinonimlarini keltirish orqali kunbotar (vaqt ma'nosida kelgan paytda) – kechqurun, kechki payt kabi keng qo'llaniladigan ma'nodoshlari orqali tushuntirish mumkin.

3. So'zning antonimi (zid ma'nosi) ni keltirish orqali ham o'quvchilarning esida saqlab qolish mumkin: kunbotar – kunduz (Quyosh chiqqandan botguncha bo'lgan davr)

4. So'zining boshqa ma'nolarini keltirish orqali ham so'zni faollashtirish mumkin ekan. Kunbotar – g'arb. Tashqariga chiqqanimda kunbotardagi adirlar betidan – archazorlarni oralab qo'ylarimiz tushib kelmoqda edi.

Demak, biz kunbotar so'zini faqat vaqt ma'nosida emas balki, g'arb - olamning bir tarafini bildiruvchi so'z sifatida ham ishlatishimiz mumkin ekan. G'arb deb nomlanishining sababi esa tabiat hodisasi bilan bog'liqligi ya'ni quyoshning g'arb tomonga botishini bildirishini o'quvchilarga kengroq tushuntirish maqsadga muvofiqdir. Bu kabi hozirgi Ona tili va o'qish savodxonligi darsligidan ko'plab misollar keltirish mumkin. Asosiysi o'quvchilar uchun notanish bo'lgan so'zlarning ma'nosini keng ochib berish va bu so'zlarni faol nutqda qo'llash ko'nikmasini hosil qilish lozimdir. Darslikda yana quyidagicha topshiriqlarni ham uchratish mumkin. Misol tariqasida

"Shaxmat o'ynaylik" nomli dialogni keltirsak:

- Rustam, ertalab biznikiga chiq, shaxmat o'ynaymiz.

- Doniyor, chiqolmayman saharda bobom bilan dehqon bozoriga bormoqchimiz

- Unda tushdan keyin chiq. Shomgacha mashq qilamiz.
- Tushlikdan keyin daraxtlarni payvandlamochi edik-da.
- Eh, musobaqaga tayyorlana olmas ekanmiz-da?
- Dadam ruxsat bersa, kechqurun chiqaman.

Ushbu kichik dialogda ham yo'qorida keltirgan vaqt ma'nosidagi so'zlarning ma'nodoshlarini uchratamiz. Dialog mazmuni esa o'quvchilarga har bir kunimizni foydali ishlar bilan jalb qiladigandek taqsimlashni o'rgatuvchi tarbiyaviy mazmun berilgan. Matn ichida qora yirik harflar bilan yozilgan so'zlarni ko'chirib yozish, aytilishi va yozilishiga e'tibor berish topshirig'i yuklangan. Bu topshiriqdan bolaning yangi so'zlarni o'rganishi, uni to'g'ri yoza olishi va talaffuz qila olishi va shu bilan birga ma'nosini tushuntirib o'tish maqsadga muvofiqdir. Mashq so'zini o'quvchilar dars davomida bajaradigan topshiriqlar ma'nosida ko'p ishlatadilar, lekin ma'nosi keng bo'lgan so'zlardan biri bo'lib bolalar boshqa vaziyatlarda ham foydalana olishlari uchun so'zning ko'p ma'nosini tushuntirib o'tish ham so'z boyligini oshirishga xizmat qiladi. Payvandlash so'zining ma'nosini tushuntirishda esa o'qituvchining ta'limning boshqa da o'quv vositalaridan ya'ni izohli lug'attan foydalanishi ham qo'l keladi, ya'ni ma'nosi O'simlik yoki daraxt kurtagini, novdasini ikkinchisiga ulamoq Mis: Yovvoyi olma daraxtiga yaxshi navli olmani payvandlamochi; Metall bo'laklarini eritib bir-biriga yopishtirmochi degan ma'noni berishini bolaga kengiroq tushuntirish orqali ham so'zning og'zaki yoki yozma nutqda foydalanish doirasini kengayttirishimiz mumkin.

Demak, har qanday yangi so'zni o'rganish va so'zni keng qo'llash uchun o'rganilayotgan so'zga doir misollar keltirish, ma'nodosh yoki qarama-qarshi ma'nodagi so'zlarni topish orqali boshlang'ich sinf o'quvchilarining so'z boyligini oshirish mumkin ekan. Va hozirda Ona tili va o'qish savodxonligi fani o'quvchilarga tilning lingvistikaga oid nazariy bilim berishni emas boshqa fanlarga doir bilimlarni o'z ichiga olgan bo'lib ya'ni integratsiyalashgan fan sifatida bolaning mustaqil fikrlashini, kreativ yondashuvni, ta'limni turmush bilan bog'lash malakasini, har sohaga oid bo'lgan yangi bilimlarni va tushunchalarni, terminlarni o'rganishga va shu orqali fikrlash qobiliyatini kengayib so'z boyligini, lug'at tarkibini boyitishga xizmat qiladi. Bu o'rinda esa o'qituvchidan yuksak mahorat va samarali o'qitish uslubiyati va o'quv vositalaridan keng foydalanish talab etiladi.

Xulosa qilib aytganda, berilayotgan bilim bola uchun qancha tushunarli bo'lsa qiziqish ham shunchalik ortadi. Zero kelajak yosh avlod salohiyatiga bog'liq ekan har bir

olayotgan bilimni tushunarli, mazmunli va qiziqish bilan o'rgana olishi bolaning kelajakda o'z mutaxassisligi bo'yicha yetuk kadr bo'lishini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Umumiy o'rta ta'limning Milliy o'quv dasturi loyihasi "Ona tili (1-11 sinf). 2020.
2. K. Qosimova, S.Matchonov, X.G'ulomova, Sh.Yo'ldosheva, Sh.Sariyev "Ona tili o'qitish metodikasi". Toshkent. 2009 y.
3. M. Safo, B.Hilola, G.Xolida, Y.Sharofat, X.Gulnora "Boshlang'ich sinflarda ona tili o'qitish metodikasi". Chirchiq. 2020 y.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати (80000 дан ортиқ сўз ва сўз бирикмаси). А.Мадвалиева таҳрири остида. "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат нашриёти. Тошкент.
5. A.Hojiyev, A.Nurmonov, S.Zaynobiddinov, K.Kokren, M.Saidxonov, A.Sobirov, D.Quronov "Hozirgi o'zbek tili faol so'zlarning izohli lug'ati". Toshkent. 2001 y.

